

ПІДГОТОВКА УКРАЇНСЬКИХ ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ XVII – XVIII СТ. В КЛАСАХ РИТОРИКИ

У статті йдеться про роботу випускників класів риторики, які проводили педагогічну діяльність в українських колегіумах XVII – XVIII ст. Схарактеризовано роботу найвідоміших колегіумів та просвітницьку діяльність їх викладачів.

Ключові слова: колегіум, риторика, Лавра, ченці, пам'ятки, рукописи.

В статтє говоритєся о работє выпускников классов риторики, которые проводили педагогическую деятельность в украинских коллегиумах XVII – XVIII в. Охарактеризована работа известнейших коллегиумов и просветительскую деятельность их преподавателей.

Ключевые слова: коллегиум, риторика, Лавра, монахи, памятники, рукописи.

The article says the work of graduates from the classes of rhetoric, which was carried out teaching activities in the Ukrainian Collegium's XVII - XVIII century. Described the work of the famous collegiums and educational activities of their teachers.

Key words: collegiums, rhetoric, Laurel, monks, monuments and manuscripts.

Постановка проблеми. Підготовка педагогічних кадрів завжди перебувала в центрі уваги будь-якого суспільства. Україна, яка в силу історичних та політичних реалій, довгий час боролася за свою незалежність та автономну систему освіти, а відтак і за виховання власне українського вчителя. Проблема у підготовці українських педагогічних кадрів постала ще в кінці XV ст., коли на теренах українських земель відкрилися перші братські школи. Тогочасний досвід фактично не аналізувався в історіографічних педагогічних дослідженнях.

Аналіз актуальних досліджень. Означена нами проблематика не нова, вона розглядалася в контексті вивчення історії України (роботи С. Кагамлик, В. Литвина, Л. Посохової, О. Травкіної, Т. Шевченко та ін.), діяльності окремих навчальних закладів та осередків культури (В. Андрушко, В. Нічик, Г. Нудьга, Я. Стратій, З. Хижняк та ін.), діяльності видатних українських просвітників І. Галятовського, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, С. Яворського (роботи К. Борисенко, Л. Мацько, Л. Ушкалова, Ф. Шевченко та ін.). Однак, питання підготовки до педагогічної діяльності випускників перших українських вишів (колегіумів) фактично не досліджувалося.

Мета статті – розкрити особливості підготовки до педагогічної діяльності випускників класів риторики українських колегіумів (XVII – XVIII ст.)

Виклад основного матеріалу. Поширення освіченості в Україні пов'язано з діяльністю братських шкіл, які розпочали навчання за програмами тривіуму і квадвіуму. У деяких братських школах було організовано класи риторики, що й стало підвалинами підготовки педагогічних кадрів. Дослідниця Т. Шевченко зазначає, що класи риторики завжди мали велику кількість слухачів, переважна більшість яких ставали домашніми або мандрівними вчителями [21, с. 85].

Провідну роль у підготовці педагогічних кадрів відіграли випускники Києво-Могилянської академії. Прослухавши курс риторики, вони дуже часто розпочинали самі викладати або продовжували навчання з метою подальшої просвітницької роботи. Вихованці Академії, що прийняли постриг у Лаврі, зіграли значну роль у становленні і налагодженні успішної діяльності академічних філій-колегій у Чернігові, Харкові, Переяславі.

Засновником Чернігівської колегії вважається вихованець Київської академії і постриженець Печерського монастиря Іоан Максимович, на той час уже Чернігівський архієпископ (1697 – 1712). Рукописні пам'ятки Чернігівської духовної семінарії свідчать, що у 1708 р. колегія носила назву «колегії архієпископо-Максимовичевської Чернігівської», на честь свого засновника або Олімпу Чернігівського. При відсутності приміщення колегія спочатку знаходилася у дзвіниці Чернігівського Борисоглібського монастиря, тому найпершою турботою Іоана Максимовича було забезпечення сприятливих умов для діяльності новоствореного навчального закладу. Як свідчать документи, 1699 р. жителька м. Чернігова Тетяна Єзефиха продала архієпископу двір з будинком неподалік Борисоглібського монастиря; в березні 1701 р. гетьман Іван Мазепа на прохання Іоана Максимовича підтвердив універсал на володіння Руднею Неданчицькою «для допомоги вновь фундуоуещейся в Чернигове каменной звонниці». Того ж року архієрей придбав ще кілька маєтків на користь новозаведеної колегії, що дало змогу побудувати для неї у 1705 р. нове кам'яне приміщення – в храмі святителя Іоанна Богослова [9, – Отд. 1. – с. 126 – 128].

Опікуючись зовнішнім благоустроєм колегії, Іоан Максимович також переймався налагодженням навчального процесу, влаштував монастирське книгосховище, збагативши його особистими книгами і рукописами. Принагідно додамо, що видатний культурний діяч

не раз присвячував свої твори улюбленим, як називав він колегію, «Чернігівським Афінам».

Висвячений у 1735 р. на Чернігівського архієпископа Іларіон Рогалевський також опікувався найголовнішим у його єпархії навчальним закладом. Свідченням цього є складене за його участі «Собрание Девы Богородицы» і синодик для запису пожертвувань на колегію, заведений у 1737 р. [9. – Кн.1. – с. 92].

До 1749 р. предмети в колегії викладалися тільки про риторику. Педагогами були переважно київські академісти, причому особливо цінними були викладачі, котрі пройшли повний курс навчання в Києві.

Певних свідчень про викладання лаврського чернецтва в Чернігівській колегії явно недостатньо. Ймовірно, що вчителями могли бути в 20-х рр. XVIII ст. вихованці Академії Йосип Волянський і Геден Онискевич, котрі прийняли постриг у Лаврі, а згодом були висвячені на ієродияконів Чернігівським архієпископом Іродіоном Журавовським (відповідно у 1723 і 1727 рр.) [20. – Кн. 2. – с. 210,211,214]. У 1768 р. Лавра направила в Чернігів «к учительской в тамошней коллегии должности» ієромонаха Гедеона, якого наступного року змінив ієромонах Нектарій [1, оп. 1 загальночерн., спр. 261, 262].

У 1798 р., коли колегія була вже трансформована в духовну семінарію, її очолив Феофан Шиянов Чернявський, колишній працівник лаврської друкарні [2. – Т.5. – с. 207].

Просвітницький центр Слобожанщини – Харківська колегія – бере свій початок від архієрейської школи, влаштованої у 1722 р. у м. Белгороді місцевим єпископом з вихованців Київської академії Єпифанієм Тихорським. У 1726 р. за сприяння відомого мецената, правителя Белгородської провінції князя М.М. Голіцина, школу було переміщено в м. Харків і реформовано в колегію з повним курсом наук. Зважаючи на устрій і програму, колегія багато в чому нагадувала Київську академію. За аналогією Києво-Братського монастиря отримав назву училищного і Харківський Покровський монастир, де розмістилася Харківська колегія [14, с. 49]. Окрім того Київська академія постачала свою філію викладачами і студентами, чим забезпечувався постійний зв'язок обох навчальних закладів.

Відчуваючи постійну потребу у викладачах, єпископ Єпифаній Тихорський виклопотав у лютому 1722 р. дозвіл Синоду приймати для викладання в колегії освічених ченців з монастирів Київської єпархії. Одним з перших у Харкові з'являється печерський ієродиякон Гавриїл Краснопольський. Йому доручили 23 учнів і викладання піітики

[15. – Т.7. – Приложение 8], а в наступному, 1728 р., Єпифаній Тихорський висвятив його в сан ієромонаха [20. – Кн.2. – с. 214]. Можна припустити, що в цей час також викладали в колегії Наркіс Армашенко, Саватій Онискевич і Геннадій Дробецький, висвячені Єпифанієм Тихорським на ієромонахів у 1727, 1727 і 1732 рр. [20. – Кн.1. – с. 79, Кн.2. – с. 211, 217]. Зокрема, на користь твердження, що уродженець м. Харкова Геннадій Дробецький викладав у своїй рідній місцевості, свідчить та обставина, що у 1735 р., перед смертю, він заповідав Харківському училищному монастирю свої маєтки [8. – Отд.1. – с. 202].

24 липня 1728 р. князь М. Голіцин, меценат Харківської колегії, особисто звернувся до печерського архімандрита Іоанікія Сенютювича з проханням направити для роботи в нововідкритій Харківській колегії «обретающихся в святой печерской киевской лавре из трех персон, кого вы за благо изберете – брата вашего, или Негребецкого, или Платона Малиновского. Того ради я вашу превелебность, яко давнего моего благодетеля, прошу из оных приказать отправить, дабы та зачатая школа чрез и ваше старание не оставлена была» [1, оп.1 черн., спр.3, арк. 71]. Як відомо, у Харків поїхав Платон Малиновський, переведений з префектів Московської академії, і пробув там до 1729 р., поступово відкриваючи класи до богословського включно. Посівши у 1729 р. посаду викладача богослів'я, Малиновський одночасно був ректором школи, однак очолював її недовго – наступного, 1730 р., його призначили членом Синоду. Плідне перебування Платона Малиновського у Харкові засвідчують прочитані ним богословські курси [16. – Вып.2. – №174. – с. 57].

Маючи добру матеріальну базу і впливову підтримку, Харківська колегія вже на початку 1729 р. налічувала понад 500 студентів. У 1731 р. у ній було, крім ректора, 6 викладачів, зокрема Йосип Занкевич з лаврської братії. З ігуменів Краснокутського монастиря він у 1730 р. став префектом колегії і архімандритом Харківського Преображенського монастиря. Перебування Занкевича у Харкові обмежується 1736 р., коли його було засуджено і заслано до Сибіру [8. – Отд.1. – с. 252, 278, 718].

У 1746 р. на викладацьку роботу в Харків прибув лаврський ієромонах Арсеній Піонтницький, про що свідчить запис в іменній відомості ченців, що вибули з Лаври у 1746 р.: «Ієромонах Арсеній Пионтницкий по указу Синода к пресвященному Рафаилу митрополиту Киевскому присланному для преподавания философии в Покровской Харьковской училищный монастырь отправлен» [1, оп.1 черн., спр.2, арк.198, 201зв.].

За викликом Синоду в Харкові опинився і Костянтин Бродський. У 1753 р. його призначили викладачем богослов'я і ректором Харківської колегії. Одночасно він був архімандритом Харківського Покровського монастиря і в цьому сані помер у 1763 р [4. – Ч.2. – с. 116].

Багато уваги Харківській колегії приділяв також Аггей Колозовський, висвячений на єпископа Білгородського і Обоянського (1774 – 1786 рр.). Зокрема, при ньому в колегії вперше було введено богослужіння не латинською, а російською мовою [22].

Для успішної діяльності колегії потрібні були книги. Тому надзвичайно цінним надбанням для неї стала бібліотека Стефана Яворського, передана в 40-х рр. XVIII ст. з Ніжинського Богородичного Назарета на прохання його колишнього архімандрита, а згодом засновника Харківської колегії Єпифанія Тихорського. Зазначаючи, що книги в Ніжині «в бочках сохрaненніе напрасно лежат и портятся», а «монахи простаки тамошние нежинские никакого пожитку с тех книг не приемлют», Єпифаній виклопотав дозвіл Синоду на передачу книг у розпорядження колегії, однак з усієї кількості книг (понад 600) у Харків попала тільки половина [10. – Сборник 6. – с. 110].

Відкриття Переяславської колегії (1738 р.) також зобов'язане одному з представників лаврської братії, вихованцю Київської академії Переяславському єпископу Арсенію Берло (1733 – 1744). Відкрити у Переяславі училище Арсеній задумав давно. У 1737 р. він почав збирати у своїй єпархії дані щодо кількості дітей священників і причетників, які б могли ввійти до складу майбутньої школи [13. – с. 424 – 428]. Одночасно вирішувалася проблема з приміщенням, у чому значну допомогу Переяславу надав архімандрит Києво-Печерської лаври Іларіон Негребецький. У листі до Золотоноського протопопа з проханням виділити 15 підвод для влаштування навчального закладу, Арсеній Берло писав: «...намерены мы сего лета, при доме нашем (тобто в Переяславському Вознесенському монастирі) устроить училище, на которое,... о. Иларіон Негребецькій, Києво-Печерскія лавры архимандрит, с братією соблаговолил подарити четыре хаты, за рекою (Трубежем) стоячія, якія хаты к катедре нашей в скорости были б перевезены, со всея єпархії нашей определили мы выставить подвод 50... . В тех же училищах як даст Бог устроить, священническія и церковно-причетническія дети святаго ученія имеют обучатися, что будет к большей славе и прославленію имени Божія, к пользе же отечества» [11, с. 114]. Одночасно єпископ Арсеній продумав і

матеріальне забезпечення свого закладу. Для цього 6 травня 1738 р. він видав єпархіальний указ, який зобов'язував протопопів скласти точні описи церковних маєтків, зазначивши прибутки духовенства, і визначити внесок кожного приходу (в коштах і продуктах) на утримання училища [12, с. 426]. У червні 1738 р. Арсеній Берло доповідав Синоду, що «при доме де архієрейском училища уже заложены и ученики на російском языке граммате и писать обучаются», а 9 листопада 1739 р. сповіщав про призначення викладачами в Переяславську колегію трьох священників з вихованців Київської академії, які «на особливом его Преосвященства трактаменте будучи содержаны и консольяцією удоволены, с охотою должность учительскую исполняют» [2. – Т.І. – Ч.2. – с. 355 – 356].

Зазначимо, що на 1738 р. в колегії вже навчалося 123 учні. Оскільки викладачів для такої кількості учнів не вистачало, єпископ у 1743 р. знову звертається до печерського архімандрита Тимофія Щербацького з проханням вислати двох освічених ченців для викладання піїтики і риторики в Переяславській школі [5, с. 46]. Цілком ймовірно, що Лавра не відмовила архієрею зі своїх постриженців у цьому проханні, хоча певних свідчень щодо педагогічної діяльності лаврських діячів у Переяславі не збереглося.

Цікаво, що вкладаючи у створене училище всі свої особисті кошти, Арсеній Берло не забував і Києво-Печерську лавру, з керівництвом якої так тісно співпрацював у влаштуванні колегії. У 1741 р. він пожертвував Лаврі тисячу червінців на позолоту лаврської дзвіниці, а також великі срібло-позолочені паникадила. У свою чергу Лавра вшанувала пам'ять свого благодійника портретом, який довгий час знаходився в монастирській бібліотеці [5, с. 55]. У контексті просвітницької діяльності Києво-Печерської лаври на території українських земель потрібно вказати також на мережу шкіл у лаврських вотчинах, які давали учням початкову освіту. Зокрема, ще Петром Могилою було відкрито школу для підготовки учнів до вступу в Київську колегію у м. Вінниці, що належала Печерському монастирю. Її ректором був, як припускає М. Петров, Софроній Почаський – з 1632 до 1638 р. [18, с. 8]. Наполегливо обстоюючи своє право на існування проти спроб польського короля Володислава IV закрити православний навчальний заклад, Вінницька школа – колегія діяла до 1639 р., коли була переведена Петром Могилою до м. Гощі на Волині. Тоді ж власниця містечка, смоленська каштелянка, княжна Раїна Соломорецька, фондувала при церкві Архистратига Михаїла чоловічий монастир, віддавши його під відомство Київського братства для того,

щоб при монастирі було відкрито школу «для викладів свобідних наук дітям шляхти і простого народу» [6, – Т.2 – с. 208]. Ректорами Гойської колегії послідовно були, як і згаданий вище Софроній Почаський, вихідці з лаврського братства – Ігнатій Оксенович-Старушич (1639 – 1640), Інокентій Гізель (1640 – 1641) та ін. [7, с. 94, 182, 187 – 199]. Проіснувавши до 1672 р., коли під час турецьких нападів монастир знищила пожежа, Гойська колегія залишила по собі високу оцінку Касіана Саковича, тоді – римо-католицького письменника, котрий у 1642 р. стверджував, дорікаючи уніатам: «Что ваши училища? Они ничего не значат не только пред латинскими, но и пред училищами Петра Могилы, Киевским и Гойским» [3, – Ч.1. – Т.9 – с. 61].

Подібна школа для підготовки учнів до вступу в Київську академію знаходилася пізніше в одному з приписних до Лаври монастирів – Дятловицькому. Про це свідчать дані лаврського архіву. Так, у серпні 1763 р. ієромонах зазначеного монастиря Іуст клопотався перед печерським архімандритом про переміщення його в Київ, указуючи: «Я нижайшій имею оставшихся в осиротелости двоих синов, из коих один находясь при мне в Дятеловицком монастыре русской грамоти и писанія руского и латинского изучился, а следует отдал уже в Академію Кіевскую для изученія латинскаго языка, а другого тоже надлежит по должности родительской пристойним воспитовать наставленіем, дабы она діти той времени возраста своего напрасно не иживдали...» [1, оп. 1 загальночерн., спр. 73, арк. 2]. Слід зазначити, що школа, де навчали не тільки «русской грамоти», а й початків латинської мови, мала досить високий рівень.

Важливим свідченням поширення вихідцями з печерського чернецтва просвітницьких ідей на території Гетьманщини може бути також діяльність Стефана Яворського, котрий почав свою духовну службу в стінах Лаври. Будучи досить впливовою особою в Російській державі, він активно допомагав своїм землякам в обсаженні вищих ієрархічних посад, зокрема і стосовно Київської митрополії. При його підтримці Київським митрополитом став Іоасаф Кроковський, Чернігівським архієпископом – Іоан Максимович, отримала підтвердження статусу вищого навчального закладу Київська академія. Листуючись з Москви з українськими церковними і державними діячами – згаданим Іоаном Максимовичем, Чернігівським архієпископом Антонієм Стаховським, гетьманом Іваном Мазепою – Стефан Яворський був добре обізнаний зі станом політичних і культурних подій на Україні, клопотався про видання там (зокрема, в Чернігові)

своїх творів, висловлював бажання усамітнитися в одній з українських обителей для науково-літературної праці [19, с. 539 – 555]. Однак особливо важливо, що місцеблюстителю патріаршого престолу, митрополит Рязанський і Муромський Стефан Яворський дбав про заведення нових навчальних закладів передусім на своїх рідних українських землях.

Облаштувавши за власний кошт монастир у Ніжині на честь Благовіщення Пресвятої Богородиці («Богородичний Назарет»), що вважав справою всього життя, і висвятивши у 1714 р. архимандритом лаврського намісника Модеста Ільницького, Стефан Яворський мав намір створити у ньому школу на зразок західноєвропейських колегій [14, с. 20]. З метою її забезпечення необхідною літературою, Яворський вирішив передати Ніжинському монастирю свій найцінніший спадок – колекцію книг, зібраних ним протягом життя, основну частину якої склала вивезена з Риму бібліотека Палладія Роговського (не менше 500 творів) [14, с. 23]. Частину з них Стефан передав у Ніжин ще за життя через ігумена Єпифанія Тихорського. У жовтні 1721 р. Яворський склав заповіт – «тестament», в якому заповідав решту книг також Ніжинському монастирю, при цьому дав детальні вказівки щодо зберігання книг, зазначивши, що за їх розтрату винуватця чекає прокляття. Каталог супроводжувався зворушливим віршем латинською мовою, який свідчив про особливо ніжне ставлення автора до книг.

На жаль, доля бібліотеки Стефана Яворського склалася зовсім не так, як хотів її власник. Омріяну ним школу так і не було створено, а через кілька років після смерті місцеблюстителю патріаршого престолу Синод позбавив Ніжинський монастир книг і коштів, відведених йому заповітом Яворського. Все ж книги визначного діяча стали цінним надбанням для інших просвітницьких закладів України: переважну більшість книг з бібліотеки Яворського отримала у 1731 р. Харківська колегія, а 11 книг відійшло в бібліотеку Києво-Печерської лаври, звідки їх колись узяв завзятий книголюб [14, с. 58].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, випускники класів риторики першими набували досвіду і права педагогічної діяльності. Заведення і становлення колегій у Харкові, Чернігові, Переяславі, Вінниці і Гощі, спроба Стефана Яворського створити навчальний заклад європейського типу у Ніжині, успішну діяльність якого мала забезпечити його унікальна бібліотека, переконливо свідчать про вагомий роль випускників риторичних класів у поширенні освіти на українських землях.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у вивченні діяльності випускників філософських і богословських класів українських колегіумів.

Література

1. Архівні документи Києво-Печерської Лаври. – Ф.128, Києво-Печерська лавра Оп. 1 заг. (загальна).
2. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отд. II (1721 – 1795) / Под ред. Н.И. Петрова: В 5 тт. – К., 1904 – 1908.
3. Архив Юго-Западной России. – Ч.1 – ТТ.1 – 12.
4. *Аскочевский Д.* Киев с древнейшим его училищем, Академиею. – Ч. 1,2 – К., 1856. – 370 с., 566 с.
5. *Белодед О.И., Крымский С.Б.* Идеи просветительства в деятельности Петра Могилы. // Роль Києво-Могилянської Академії в культурному єднанні слов'янських народів. – К.:Наукова думка, 1988. – С. 85 – 93.
6. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. – У 4-х тт. – Нью-Йорк, 1990.
7. *Зверинский В.В.* Материалы для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи. – Т.3. Монастыри, закрытые до царствования императрицы Екатерины II. – Спб., 1897. – 259 с.
8. Историко-статистическое описание Харьковской епархии: В 5 кн. – Харьков, 1852 – 1858.
9. Историко-статистическое описание Черниговской епархии: В 6 кн. – Чернигов, 1873 – 1874.
10. Книга. Исследования и материалы. – М.: Издательство Всесоюзной книжной палаты. – Сборник 6. – 1962; Сборник 8. – 1963.
11. *Лазаревский А.* Из семейной хроники Берлов // Киевская старина. – 1899. – Январь. – С. 114.
12. *Лазаревский А.* Прошлое Переяславской духовной семинарии. – С. 426.
13. *Левицкий П.* Прошлое Переяславского духовного училища (бывшей Переяславской семинарии). // Киевская старина. – 1889. – Т. 24. – С. 424 – 444.
14. *Маслов С.И.* Библиотека Стефана Яворского. – К., 1914. – 66 с.
15. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св.Синода: В 39тт.(1542 – 1759). – Спб., 1868 – 1910.
16. Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве / Под ред. Н.И. Петрова: Вып. 1 – 3. – М. 1896 – 1904. – 321 с., 294 с., 307 с.
17. *Перетц В.Н.* К биографии о. Игнатия Оксеновича Старушича, киевского проповедника половины XVII века. // Чтения в обществе истории и древностей российских. – С. 187 – 199.
18. *Петров Н.И.* Киевская Академия во второй половине 17 века. – К., 1895. – 171 с.

19. Письма митрополита Стефана Яворского. // Труды Киевской духовной академии. — 1866 — №4 — С. 539 — 555.
20. *Титов Ф.И.* К истории Киевской духовной академии. — Книга 3: Воспитанники Академии на службе в Киево-Печерской лавре в связи с биографией Софрония Тернавиота. // Труды Киевской духовной академии. — 1911. — Кн.1. — С. 63 — 80, Кн.2. — С. 196 — 233, Кн.6. — С. 229 — 256, Кн.12. — С. 640 — 679; 1912. — Кн.10. — С. 219 — 245, Кн.12. — С. 588 — 620.
21. Тріодь пісна (Триодион). — Киев: Типография Киево-Печерской лавры, 1627. — 802 с.
22. *Шевченко Т.М.* Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті 16 — середини 17 ст.: засади функціонування навчальних закладів та освітні кадри. — Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2003. — 289 с.
23. *Яновский И.* Аггей Колоссовский, епископ Белгородский и Обоянский (1774 — 1786) // Полтавские епархиальные ведомости. — 1883. — №17.